

Kirčiuotų trumpųjų ir pusilgių skiemenų „priegaidės“

1967 m. buvo įrodyta, jog bendrinėje lietuvių kalboje „trumpinės priegaidės“ nėra: tarpusavyje kirčiuoti trumpieji skiemenys fonologiškai nekontrastuoja ir neskiria žodžių reikšmių (Girdenis, Žulys, 1967, 113–116). Rytų aukštaičiai tuos pačius trumpuosius balsius *i*, *u* ilgina daugiausia iki pusilgių. Juose priegaidžių opozicijos taip pat niekur nėra, bet iki šiol čia žymima „vidurinė“ ar „kirstinė“ priegaidė. Taip atsitiko dėl to, kad minėtame straipsnyje, kalbant apie bendrinę kalbą, pusilgiai skiemenys nepaminėti, o dialektologai savarankiškai išvadų nepadarė. Iš inercijos ignoruojama ir P. Gardo sena išvada („Balsiai /i/ ir /u/ priegaidžių opozicijos neturi“ – Garde, 1968, 227), ir šio darbo autoriaus nuoseklus prieštaravimas, pusilgių balsių kirtį žymint tuo pačiu graivo ženklu (Garšva, 1977a, 77–88; 1982, 65–74; 1986, 218–239).

Kalbininkai elgiai nenuosekliai. Jeigu priegaidė painiojama su skiemens trukme (ilgumu), jiems reikėtų kalbėti apie trumpųjų skiemenų „trumpinę priegaidę“, pusilgių skiemenų „vidurinę ar kirstinę priegaidę“ ir ilgųjų skiemenų „ilginę priegaidę“. Bet balsio kiekybė nurodoma atitinkamais specialiais ženklais, todėl dar antru („priegaidės“) ženklu to daryti nebereikia. Kalbiniu (fonologiniu) požiūriu lietuvių kalboje yra tik dvi priegaidės – tvirtapradė ir tvirtagalė (akūtas ir cirkumfleksas), esančios (galinčios sudaryti opoziciją) tik ilguosiuose skiemenyse.

„Trumpinė priegaidė“

Lietuvių kalbotyros klasikai F. Kuršaitis, K. Jaunius, A. Baranauskas, K. Būga „trumpinės priegaidės“ neskyrė (žr. Garšva, 1977b, 114). Šią „priegaidę“ lietuvių kalbai vien eksperimentais nuo 1917 m. ėmė įrodinėti R. Ekblomas, po to N. van Veikas, J. Gerulis, A. Laigonaitė, V. Vaitkevičiūtė ir kiti (plg. Laigonaitė, 1959, 8, 10). Trumpieji balsiai tyrinėti nevienodame fonetiniame kontekste, nesiremta statistika, todėl vieni tyrinėtojai kirčiuotų skiemenų „trumpinę priegaidę“ manė esant panašią į tvirtapradę priegaidę (balsiuose *i*, *u*) ir tvirtagalę priegaidę (balsiuose *e*, *a*, Mikalauškaitė, 1965, 79), kiti – tik į tvirtagalę priegaidę (Vaitkevičiūtė, Grinaveckis, 1959, 30). Nekirčiuoti prieškirtiniai trumpieji skiemenys pagal juos yra tvirtagališkos prigimties, pokirtiniai – tvirtapradžiškos prigimties (Mikalauškaitė 1965, 79; V. Grinaveckis (1973, 98) greičiausiai dėl korektūros klaidos vienoje vietoje skelbė, kad prieškirtiniai skiemenys tvirtagališki, kitoje vietoje – kad tvirtapradžiški).

Iš šių apibūdinimų matyti, jog apie priegaidžių opoziciją tame pačiame fonetiniame kontekste ir nekalbama. Tai buvo tik fonetinės prielaidos.

Nuo 1964 m. B. Svecevičius, J. Kazlauskas, Z. Zinkevičius, A. Pakerys ir kiti „trumpinės priegaidės“ nepripažino. N. Trubeckojus, L. Hjelmslevas tai yra pasakę dar 1934–1938 m., literatūrą žr. Garšva, 1977b, 114; Pakerys, 1982, 150. Lūžis prasi-dėjo po A. Girdenio ir V. Žulio straipsnio (1967, 113–116), kuriame trumpai ir aiškiai parašyta: „visi tie skirtingi kirčio tarimai nesvarbūs kalbos sistemai [...], nes jie nediferencijuoja žodžių (resp. jų gramatinių formų)“.

Vieni kalbininkai su šia nuomone sutiko ir greitai „trumpinės priegaidės“ atsiakė (pavyzdžiui, A. Laigonaitė, dėl to abejojusi ir 1958 m.), o kiti bent šešerius metus to straipsnio iš viso neminėjo ir tebeskelbė apie „trumpinę priegaidę“ (plg. LKT, 12; Grinaveckis, 1973, 98–100). P. Skardžius (1973, 284) rašė: „trumpinė priegaidė [...] yra vis dėlto atskira priegaidė, kuri pasižymi trumpu vidutinio stiprumo balsio spūdžiu, ir todėl ji, priešingai A. Laigonaitės samprotavimams, „statytina“ greta tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidės, ne kur kitur“. Tai pavyzdys, kaip nesusikalba fonetikai su fonologais.

„Vidurinė priegaidė“

„Lietuvių kalbos enciklopedijoje“ (LKE, 701–702) rašoma, jog vidurinę priegaidę dažniausiai turi: a) daugelyje tarmių pailgėję kirčiuoti trumpieji balsiai (pvz., rytų aukštaičių *k.lt.as* „kltas“, *sū.ka* „sūka“, žemaičių *vė.s^s* / *vė.s^o* „visas“, *b.ó.v^o* „bùvo“); b) skiemenys su atitrauktiniu kirčiu (pvz., rytų aukštaičių *g^l.va* / *g^l.vo* / *g^l.y*, žemaičių *gr^u.dā* „grūdai“); c) vakarų aukštaičių ir gretimų žemaičių vienskiemeniai žodžiai, buvę proklitikai, gavę kirtį (pvz., *ár, dár, ír* / *at, dat, it* / *a'r, da'r, i'r*) ir sutrumpėjusios galūnės (pvz., *baltām* / *baltam* / *balta'm* „baltamė“).

Šiame apibūdinime yra trys netikslumai. Viena, vienskiemenius kirčiuotus žodelius dėl intonacijos gali ilginti ne tik vakarų, bet ir visi kiti aukštaičiai, plg. dalelytes *và, bė, tē, nē, nēt, tik, vls, jūk*, prielinksnius *kād, pās, ír, iš, līg, sū, už*, ištiktukus *càpt, kàpt, kšt, snüst, stūkt* ir ypač jaustukus *à, è, ù, àk, èt*. Antra, fonetiškai šių žodelių nebūtina išskirti į atskirą pogrupį, nes jie susideda iš tokių pat pailgėjusių trumpųjų balsių kaip ir pirmojo pogrupio žodžiai (be to, yra ir dviskiemenių žodelių, kirčiuojamų ir pirmajame, ir antrajame skiemenyje: greta *nē* sakoma ir *nėgi*, greta *nēt* – ir *nėgi*, dar plg. prieveiksnius *kadà, tadà, artl, toli*). Ir, svarbiausia, trečia, nepaaiškinama, kodėl pusilgiuose skiemenyse atsiranda priegaidė, nors tos pačios enciklopedijos kitose vietose teigiama, kad priegaidės būna tik kirčiuotuose ilguosiuose skiemenyse (LKE, 501, 511, 512, 652).

Pusilgių balsių „vidurinė priegaidė“ yra beveik visuose dialektologijos vadovėliuose ir tyrinėjimuose. Tai rodo, jog tų darbų autoriai pagal tradiciją nesigilina į tai, ką skelbia. Šis terminas netinkamas ir dėl to, kad apima dvi visiškai skirtingas sąvokas: pagrindiniu kirčiu kirčiuotų trumpųjų balsių pailgėjimą iki pusilgių (kai kas taip žymi ir ilguosius balsius) ir atitrauktiniu kirčiu kirčiuotų ilgųjų balsių tvirtagalės priegaidės variantą.

„Kirstinė priegaidė“

„Vidurinė priegaidė“ (´) dažniausiai žymima istoriškai negaliniuose skiemenyse, o kitas cirkumflekso (˘) variantas – „kirstinė priegaidė“ (˘) – gali būti rytų aukštaičių istoriškai galiniuose skiemenyse. Taigi tos „priegaidės“ sudaro savotišką papildomąją distribuciją.

„Kirstinė priegaidė“ centru laikomos anykštėnų, kupiškėnų šnektos, gretimi širvintiškiai, panevėžiškiai, o rytuose esančiose uteniškių, vilniškių tarmėse ši „priegaidė“ nežymima. Ji „nuo tvirtagalės priegaidės skiriasi trumpumu ir labai staigiu balso nukirtimu garso pabaigoje“ (LKE, 321, dar plg. Zinkevičius, 1966, 36–37). Kupiškėnų šnektų tekstuose galinio skiemens priegaidė, kuri kitiems autoriams būtų „kirstinė“, žymėjau graviu ir pusilgumo ženklu (žr. Garšva, 1986, 235–237; 2001, 75).

Fonologinė interpretacija

Trumpuosiuose ir pusilgiuose skiemenyse „trumpinė“, „vidurinė“ ir „kirstinė“ „priegaidės“ opozicijos nesudaro, todėl kalbiniu (fonologiniu) požiūriu jų nėra. Tuo pačiu nereikėtų greta kirčio vienai fonetinei realijai įvesti dar antrąjį požymį – priegaidę. Lietuvių kalbos šnektose galiniai skiemenys tariami trumpiau (plg. *daižo* – *daužiau*), todėl ir „kirstinę priegaidę“ net fonetiškai mažai kur verta žymėti. Laikantis minėtų kriterijų, „vidurinę priegaidę“ būtų galima žymėti, pavyzdžiui, net rusų kalbos žodžiuose *ná.n* „gėrė“, *ná.n* „krito“, *nó.n* „grindys“ ir t.t., anglų kalbos žodžiuose *ís* „yra“, *ít* „jis (negyviems daiktams)“, *á.ccent* „kirtis“, o „kirstinę priegaidę“ – tų kalbų žodžiuose *ядрѡ* „branduolys“, *discúss* „aptarti“ ir t.t.

Daugelis tyrinėtojų pažymi, kad neretai sunku atskirti kirčiuotus trumpuosius ir pailgėjusius balsius, nes jie ilgėja labai nevienodai – nuo trumpųjų iki pusilgių ir beveik ilgųjų (Zinkevičius, 1966, 36–37; LKA, 37, 126; Markevičienė, 1999, 20–21). Kartais „kirstinė priegaidė“ pagrįstai žymima „trumpinės priegaidės“ ženklu (graviu, plg. LKE, 322).

A. Girdenis (1981, 190; 1995, 248–249, dar plg. LKE, 701) yra pastebėjęs: daugelio tarmių kirčiuoti trumpieji skiemenys tam tikrais atvejais pailgėja ir todėl atsiranda vadinamoji vidurinė priegaidė, plg. uteniškių *kĩš* „kiš“ : *kĩšaz* „kišo“, šiaurės panevėžiškių (š. pan.) *kõš* : *kĩše*, šiaurės žemaičių *kẽš* : *kẽšaz*. Ji čia yra trumpojo skiemens kirčio realizacija negaliniame skiemenyje. Su tuo galima sutikti (dalis skiemenų vardažodžiuose ir kitur žodžio gale negali atsidurti, plg. š. pan. *ùžgavinẽš* „ùžgavėnės“, *kĩbidava* „kibindavo“, *dĩdala* „didelė“, *ùtala* „utėlė“). Tereikia šio teiginio patikslinti du dalykus: 1) „vidurinė priegaidė“ yra trumpojo skiemens kirčio realizacija istoriškai negaliniame skiemenyje (plg. š. pan. *kĩš* „kiša“) ir 2) tai yra ne priegaidė, o kirtis, kurį atitinkamai (gravio ženklu) čia reikia ir žymėti. Lygiai tas pats yra ir dėl „kirstinės priegaidės“: tai istoriškai galinio pusilgio ar trumpojo skiemens kirtis.

Ilguosiuose skiemenyse vidurinė ir kirstinė priegaidė yra cirkumflekso variantai.

LITERATŪRA

Garde P., 1968, L'accent. Paris: Presses Universitaires de France (Garde's P., 1997, Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema: [Ištrauka iš kn.: Garde P. L'accent. Paris. 1968, 160–165]. – Lietuvių kalbos fonetikos skaitiniai. – Vilnius: Petro ofsetas).

Garšva K., 1977a, Akcentuacijos ir vokalizmo sąryšis šiaurės vakarų panevėžiškių tarmėje. – Lietuvių arealinės lingvistikos klausimai (LKK, t. 17), 76–88.

Garšva, 1977b – Гаршва К. К. Слоговые акценты в фонологической системе (на материале литовского языка): Дис. канд. филол. наук. – Москва: Институт языкознания АН СССР.

Garšva K., 1982, Svarbesnės šiaurės vakarų panevėžiškių fonologijos ypatybės. – Baltistica, t. 18 (1), 65–74.

Garšva K., 1986, Latvijos lietuvių tarmių sintaksės ypatybės ir tekstai. – Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai (LKK, t. 27), 218–241.

Garšva K., 2001, Latvijos lietuvių – Skyronių, Neretų ir Aknystės – šnėktų fonetika. – Lituania, Nr. 1, 73–79.

Girdenis A., 1981, Fonologija. Vilnius: Mokslas.

Girdenis A., 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius: Petro ofsetas.

Girdenis A., Žuys V., 1967, Trumpinė priegaidė? – Kalbotyra, t. 17, 113–116 (= Girdenis A., Kalbotyros darbai. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. in-tas, 2000, t. 1, 161 tt.).

Grinaveckis V., 1973, Žemaičių tarmių istorija (fonetika). Vilnius: Mintis.

Laigonaitė A., 1959, Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

LKA 2, 1982 – Lietuvių kalbos atlasas. T. 2: Fonetika. Vilnius: Mokslas.

LKT, 1970 – Lietuvių kalbos tarmės (Chrestomatija). Vilnius: Mintis.

Markevičienė Ž., 1999, Aukštaičių tarmių tekstai. I dalis. Vilnius: Vilspa.

Mikalauskaitė E., 1975, Lietuvių kalbos fonetikos darbai. Vilnius: Mokslas.

Pakerys A., 1982, Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. Vilnius: Mokslas.

Skardžius P., 1973, [Rec. kn.:] J. Kazlauskas. Lietuvių kalbos istorinė gramatika: Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis. Vilnius: Mintis, 1968 (Pratarmė: 1966), 414 p. – Lithuanian studies. T. 3. Brooklyn, N.Y.: Pranciškonų spaustuvė, 269–284.

Vaitkevičiūtė V., Grinaveckis V., 1959, Lietuvių kalbos trumpinė priegaidė. – Tarybinė mokykla, Nr. 3, 28–30.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija. Vilnius: Mintis.

Kazimieras Garšva

Lietuvių kalbos institutas

Įteikta
2001-10-19

Skardžius apie užsienio vietovardžių ir asmenvardžių rašybą

Kai kurie kalbininkai neteisingai, tiesiog iš lubų aiškina, kad P. Skardžius užsienio asmenvardžių ir vietovardžių formas teikė rašyti autentiškas. Pervertusi P. Skardžiaus Rinktinius raštus, iš tikrųjų įsitikinau, ką žymusis kalbininkas rašė šiuo klausimu, sutelkdama dėmesį tik į jo teiginius apie svetimvardžių taikymą prie lietuvių kalbos kaitomosios sistemos, norėdama atremti priešingus, vienpusiškus kai kurių kalbininkų teiginius. Apie svetimvardžių rašybą P. Skardžiaus darbų yra jo Rinktinių raštų III ir V tomuose.

Rinktinių raštų III tome straipsniuose „Dėl latvių pavardžių rašymo“ (p. 88), taip pat atsakydamas į užklausą dėl užsieniškų pavardžių *Chautemps* ir *Šotan* (p. 772) bei aiškindamas *Talinas* ar *Tallinnas* (p. 775) rašybą, P. Skardžius ragina tartinai apsispręsti, nes nevienoda svetimųjų tikrinių vardų rašyba klaidina visuome-